

Pres og forandringer i 1700-tallets landbosamfund

Af Thomas Kjær Jensen og Bo Søby Kristensen

Den seneste tids 200-års jubilæer, der markerer de større eller mindre tiltag i landboreformerne i 1700-tallets slutning, har endnu engang sat fokus på spørgsmålet: Hvad var det, der satte gang i de forandringer, der totalt ændrede det gamle feudale landbosamfund?

Et par udpluk fra nyere artikler siger os, at der er sket et holdningsskift på dette område i den danske forskning.

Lad os kigge på et par eksempler:

Én holdning til forandringerne i landbosamfundet kommer - omend lidt tøvende - til udtryk i et par artikler i de seneste numre af 'Bol og By'. Karl Peder Pedersen indleder f.eks. sin artikel om godsejernes holdning til reformerne ¹ med at konstatere:

'Tiden fra 1750 til 1800 var vækstår i dansk økonomi. Drivkraften kom fra de stigende landbrugspriser, som satte voldsomt skub i landets altdominerende hovederhverv. Men på et tidspunkt opstod spørgsmålet, om ikke det var muligt gennem større eller mindre ændringer af landbruget at forøge profitten endnu mere'. ²

Bo Søby Kristensen f. 1962, informationsmedarbejder i Helsingørskommune og

Thomas Kjær Jensen f. 1962, erhvervsvejleder. Begge Cand.Phil. i historie fra Københavns Universitet, har hovedsageligt beskæftiget sig med feudalismens afviklingsperiode i Danmark. Speciale 1990 med titlen: 'En historigrafisk diskussion af temaet: Bondegårdens vareproduktion i feudalismens afviklingsperiode'. Har siden publiceret artiklen "Marx' overgangsteori" i tidsskriftet Arbejderhistorie 38, 1992.

I et andet nummer af tidsskriftet - 1991:2 - beskæftiger S.P. Jensen sig også med temaet. Han er øjensynligt uenig med Karl Peder Pedersen om hvilken type pres i feudalsamfundet, der satte gang i forandringerne. De er dog enige om, at det skete, før de politiske reformer trådte i kraft:

'Der kan ikke gives nogen entydig forklaring på, at en diskussion og en reformindsats alligevel kom i gang midt i 1700-tallet. Det er klart, at bedre konjunkturer, især for korn, i høj grad fremmede den stærke aktivitet med udskiftning og udflytning fra 1780-90 til 1810. Men en overbevisende prisforbedring kommer for sent til, at den kan betragtes som *den igangsættende faktor* [vor fremhævelse].'³

S.P. Jensens forsigtighed med hensyn til, hvad der så var 'den igangsættende faktor', fortsættes gennem artiklen. Dog kommer der i en sammenfatning sidst i artiklen denne konklusion:

'De skelsættende begivenheder var udskiftningen, overgangen til individuel driftsledelse samt indførelse af nye driftssystemer.'⁴

I Thorkild Kjærgaards meget omtalte disputats 'Den Danske Revolution' får problematiken: 'Hvad satte gang i forandringerne', også en central placering:

'Det er den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning, at landboreformerne var det store vendepunkt i vort lands historie...Nærværende undersøgelse....har ikke kunne bekræfte denne opfattelse. Landboreformerne dukker først op sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi den er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag.'⁵

Det er ikke rigtigt, når Kjærgaard hævder, at landboreformerne som det store vendepunkt er den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning. Det har måske nok været virkeligheden i 70'erne og det meste af 80'erne, men det meget reformfikserede synspunkt har de seneste år måtte vige. Men Kjærgaard ynder at være uenig.

Opponenternes indlæg ved Kjærgaards forsvar af hans afhandling viste da også, at uenighederne idag ligger andre steder. Et godt eksempel er Ole Feldbæks indlæg. Her lægges der klar afstand til Kjærgaards synspunkt om, at reformerne var et

resultat af den økologiske revolution. Samtidig siger Feldbæk: 'Men jeg vil gerne allerede på dette tidspunkt pege på, at i denne fremstilling af landboreformernes baggrund, forløb og årsager [Feldbæks egen fremstilling - f.a.] - hvor jordens ejere og brugere selv gennemfører omlægningen i et interessebetonet samarbejde - møder vi ikke statsmagten i begivenhedernes centrum, men kun i deres periferi. De berømmede landboreformer kommer sent i forløbet; og de tilbyder rammer og rydder blokeringer af vejen. *Men de sætter ikke transformationsgangen igang* [vor fremhævning].
Og de påvirker næppe heller dens forløb i væsentlig grad.'⁶

Feldbæks standpunkt her er ikke nyt. Vi kender det bl.a. fra hans bidrag til jubilæums udgivelsen der blev udgivet i.f.m. 200 året for landboreformerne: 'Kongen bød — Enevælden og reformerne'⁷. Her, såvel som i opponeringen, peger han på to faktorer: 1) Højkonjunkturen og 2) Samklangen mellem bonde og herre som afgørende igangsættere af det pres i feudalsamfundet, der førte til forandringernes gennemslag.

Ovenstående eksempler illustrerer tydeligt det generelle billede, der tegner sig i den danske landbohistoriske debat:

Der er efterhånden sket et skift i forskningen i retning af, at landboreformerne, fremfor for at være *igangsætter* for forandringerne, i højere grad idag bliver opfattet som resultat af en lang og diskontinuerlig proces, en proces der til sidst nødvendiggjorde de politiske reformer fra statsmagtens side.

Igangsætterne (eller drivkræfterne) i det danske feudalsamfunds transformation skal *ikke* søges i individuelle forhold, reformer fra oven eller udefra kommende elementer. Men derimod i feudalsamfundets egen indre dynamik.

Et spørgsmål melder sig derefter i kølvandet på dette standpunkt. Hvilke forandringsfaktorer i feudalsamfundet var de væsentligste? Hvilket pres - inden for feudalsamfundets rammer - har været igangsætter for selve transformationsprocessen? Disse spørgsmål burde efter vores mening være et af de helt centrale temaer i den danske landbohistoriske debat. Men desværre har de ikke stået særlig centralt i den meget empirisk dominerede danske landbohistoriske debat.

Empirisk historieforskning kontra teoretisk

Med den 'empirisk dominerede landbohistoriske debat' mener vi, at landbohistorikerne i Danmark som hovedregel har koncentreret sig om at få udgivet spændende kilder, gennemgå godsregnskaber, tolke bondedagbøger osv. Forskellige kilder inden for samme kategori har været stillet op, og en konklusion er på den baggrund forsøgt opstillet. Imidlertid alt for ofte med isolerede betragtninger til følge. Den teoretisk orienterede metode: Opstilling af en hypotese eller en teori, som derpå afprøves med empirien, har sjældnere været anvendt, hvilket er beklageligt. Denne sidstnævnte metode indebærer nemlig visse fordele: Idet historikeren løfter sig op fra mikroplanet, vil de lange linier i den historiske udvikling nemmere kunne skelnes, og mulighederne for langt dristigere og grænse-overskridende resultater vil oftere være tilstede.

Historikeren vil naturligvis ikke kunne gøre sig uafhængig af empirien, og grundlæggende bør enhver historisk teori naturligvis være forankret i sin empiri.⁸ Men et mindre empirifocuseret udgangspunkt vil efter vores mening ofte kunne bringe en undersøgelse videre.

En teori

Hvad var det, der satte gang i det pres på feudalsamfundet, der siden resulterede i denne samfundsstrukturens egen undergang? Et teoretisk udgangspunkt til besvarelse af dette spørgsmål kan findes i den marxistiske historietradition.⁹

Vi vil ikke i denne artikel begrunde teorien eller dykke ned i dens egen selvforståelse. Vi ønsker blot i det følgende kort at skitsere teoriens grundidé, for derefter at tegne et billede af, hvordan denne teori kan bruges på spørgsmålet om det danske feudalsamfundets transformationsproces.

Vareproduktionen er i en marxistisk samfundsanalyse grundelementet i vore dages industrisamfund. Vi lever i vore dage i et vareproducerende samfund modsat tidligere tiders hovedsageligt naturaliebaserede økonomier. Et helt centralt udviklingselement i denne teori er derfor at følge *vareproduktionens udvikling* i det danske feudalsamfund. Vi tillader os at

opstille følgende tese: *Den begyndende vareproduktion i feudalsamfundets afviklingsfase skabte, i samspil med en række andre faktorer, det pres, der til sidst gjorde det nødvendigt helt at udrydde feudalsamfundets grundpiller og derpå overgive roret til det begyndende industrisamfunds vareproduktion.*

Vi vil bruge resten af artiklen til at studere vareproduktionens udvikling i den sidste del af det feudale danske bondesamfund. Det er derfor relevant at definere 'vareproduktion'. Et naturaliebaseret samfund frembragte produkter som f.eks. smør, øl, saltede sild, flettede kurve, uden at dette kan betegnes som varer.

Feudalbønderne arbejdede både på godsejerens jord og for sig selv. Her er mand og kone på markarbejde. Tegning fra 1770'erne på et kort over Esbønderup bys mark i Græsted sogn, Kronborg amt.

Et produkt bliver først en 'vare', når det *bevidst* fremstilles med det formål, at det på et *anonymt* marked udveksles for at skaffe en ækvivalent værdi til producenten. Med anonymt marked forstås, at vi ikke medregner det som vareproduktion, når en bonde, der fletter kurve, aftaler med en anden bonde i nabolandsbyen, at han vil flette to kurve til ham. Ydermere er det en forudsætning for at tale om vareproduktion, at producenten selv har kontrol over de genstande, der skal til for at frembringe produktet. En vareproduktion er en planlægningsproces. Den vil ikke have noget formål, hvis ikke producenten kan være rimelig sikker på selv at bestemme over produktet, når det skal 'veksles' på markedet.

Vareproduktionens udtryksform er selve handelen. Og handel på et åbent marked vil igen stimulere en vareproduktion. Handel og produktion er således to gensidigt afhængige sider, der fremfor at udelukke hinanden, betinger hinanden.

Ovenstående definition skal ses i sin mest generelle og abstrakte form. Selvfølgelig kan der findes eksempler fra middelalderen og tidligere, som vil passe ind i vores definition af vareproduktion. Men her må vi sondre mellem *enkeltstående tilfælde* af vareproduktion i en generelt naturaliebaseret økonomi, og så vareproduktionen som *generelt træk* i et samfunds økonomi.

Vareproduktionens udvikling i Danmark

Det må være af stor interesse at finde de første seriøse spirer til vareproduktion i det danske agrare feudalsamfund, efter den senmiddelalderlige krise.¹⁰

Den agrare vareproduktion kan søges to steder: I hovedgårdenes produktion og i bondegårdenes produktion. Omkring 1700 var ca. 1/4 af Danmarks areal under dyrkning (som ager eller eng). Omkring 9 % af dette blev dyrket som hovedgårdsjord, den resterende del som bondegårdsjord. Lad os starte med at kaste et blik på hovedgårdsjordens vareproduktion.

Hovedgårdsjorden

Som et produkt af stændersamfundet havde hovedgårdsdriften en lang række 'konkurrenceforvridende' privilegier. Udover skattefrihed, tiende og den billige arbejdskraft i bondens hovarbejde havde hovedgården det privilegium, at den frit kunne sælge varer til hvem, den ville. Langt størsteparten af de danske hovedgårde havde i 1700-tallet ikke karakter af subsistensøkonomi. Formentlig har mange valgt mønsteret som Fynske Erholm-Søndergårde: At lade bøndernes landgilde gå til husholdningen og dermed rette hovedgårdsjordens produktion primært mod vareproduktion.¹¹

Vi finder tidligt en vareproduktion på hovedgårdsjorden. En vareproduktion, som havde et klart ønske om at ekspandere sin produktion parallelt med, at markedet udviklede sig.

Men ekspanderede hovedgårdens vareproduktion rent faktisk? Selvom der uden tvivl har været en betydende vareproduktion på hovedgårdsjorden, er dens betydning begrænset af, at hovedgårdsjorden kun udgjorde en lille del af det samlede dyrkede areal (som nævnt ca. 9 % i 1700). Hermed melder temaet om hovedgårdsudvidelser og bondebeskyttelsespolitik sig.

Gunnar Olsens meget grundige undersøgelser fra 1957 i 'Hovedgård og bondegård' fortæller os, at 3000 - 3500 bondegårde blev nedlagt, og deres jord lagt under hovedgårdsjord i perioden 1525-1774.¹² Dette svarer, efter *Gunnar Olsens* beregninger, til en forøgelse af hovedgårdsjordenes hartkorn med knap 50 % i samme periode.¹³ Hertil kommer hovedgårdsjordsudvidelse gennem nyopdyrkning. Den betegnes, uden yderligere argumentation, til ikke at have været lige så stor som udvidelserne gennem inddragelse af bondejord.¹⁴ Endelig er det sandsynligt, at en del hovedgårdsjord er blevet udvidet *uden* kongelig dispensation eller myndighedernes viden overhoved.

At dette var tilfældet, tyder f.eks. medlem af kancelliet Niels Slanges memorial på. Her skriver han, i en argumentation for at stramme nedlægningsforbudet, at der fandtes to slags nedlagt bøndergods: Det, der var nedlagt med kgl. tilladelse, og det, der var nedlagt uden. Niels Slange var en af bagmændene bag opstramning af lovgivningen i forordning af 16/3 1725.

Vi skal ikke begive os ud i at sammenfatte disse antagelser i tal, der skal korrigere *Gunnar Olsen*. Blot må det stå klart, at

selvom man ikke medregner nyopdyrkning og ulovlige stordriftsudvidelser, var der for hovedgårdsjorden tale om meget væsentlige forandringer og store udvidelser. I den forbindelse er det vigtigt at huske på, at det ikke gør jordforøgelsen for hovedgårdsjorden mindre, at der samtidig er sket store nyopdyrknings af bondegårdsjorden. Ej heller bliver den kraftige, danske hovedgårdsjordsudvidelse mindre for den enkelte godsejer af, at hovedgårdsjorden i to af de lande, der måske allertydeligst er eksponent for hovedgårdsdomineret landbrugsproduktion, nemlig Polen og Rusland, udvidedes endnu mere.

Hvad der havde endnu større betydning for såvel omfanget af hovedgårdsjordens produktion som behovet for hovarbejde, var omlægningen til *intensiveret drift*, der blev resultatet langt de fleste steder. Her tænker vi hovedsagligt på indførelsen af kobbeldriften. Dette gav de åbenlyse fordele, at man nu fik foderafgrøderne med ind i sædeskiftet og fik tilført jorden mere gødning. Især havde indførelse af kløver stor betydning. Den betød mere næringsholdige græsningsmuligheder for kreaturerne, som derfor kunne holdes på et mindre jordareal.

Også den bedre rensning for sten, og især bedre afvanding, som vi bl.a. kender fra indberetningerne fra Bregentved, gav en mere intensiv drift.¹⁵

Flere steder blev stordriftsudvidelsen kombineret med en udvidelse af hollænderivirksomheden: Denne passede godt til hovedgårdsjordens stordrift, og er et eksempel på en endnu stærkere orientering mod vareproduktion.

Stordriften har dog langt fra blot været 'fuld-fart-frem'. Helt afgørende for at få driften på de nyudvidede jorde til at give afkast var, at godsejeren kunne få hovarbejdet til at fungere, og det var langt fra altid lige let. *Karl-Erik Frandsen* peger på, at der ofte opstod problemer med de udvidede hovedgårdsmarker, hvis ikke samtidig kreaturholdet blev tilsvarende udvidet. F.eks. mangel på græsningsarealer eller foderafgrøder. Dette betød mangel på gødning og mindsket foldudbytte.¹⁶ *E. Ladewig Petersen* mener direkte, at foldudbyttet var betydeligt ringere på hovedgårdsjorden end bondegårdsjorden. Hovedgårdsdriftens rentabilitet byggede alene på skattefrihed og den gratis arbejdskraft gennem hoveriet.¹⁷

Dette kan meget vel være tilfældet, men hvorom alting er, fungerede 1700-tallets stordrift på hovedgårdsjorden dog på netop disse præmisser. Og det betød, i det generelle træk, en

kraftigere vareproduktion fra hovedgårdsjorden og et betydeligt forøget arbejdspress på bondegårdsjorden gennem hoveriet.

En anden væsentlig brik i vurderingen af hovedgårdsjordens stordriftudvidelser og omfanget heraf er den politiske indstilling fra statsmagtens side, som oftest betegnet som bondebeskyttelsespolitikken. Vi skal vende tilbage til disse spørgsmål efter at have set nærmere på bondegårdsjordens vareproduktions udvikling. Stordriftsspørgsmålet er endvidere interessant, hvis man sammenligner den danske udvikling med den engelske. I England var det i høj grad stordriftudviklingen, der prægede den hurtige og markante engelske overgang fra feudalisme til industrisamfund. Kan vi sige det samme om den danske udvikling ?

Bondegårdsjordens vareproduktion

Argumentationen for, at bondegårdsproduktionen har været en udpræget subsistensøkonomi med ringe markedstilknyt-

De feudalbønder der fik gang i en egentlig vareproduktion til et marked differentierede sig mere og mere fra de andre. Amagerbønderne var et eksempel herpå mange af dem var generelt ret velstående, hvilket bl.a. ses i deres klædedragter.

ning, står afgjort klarere end det modsatte synspunkt, og har vel også været den toneangivende i debatten.

Også *Ole Feldbæk* er fortaler for denne holdning. Det er landsbyfællesskabets markstruktur med de mange opsplittede agre, der hæmmer bondegårdens produktion.

‘Den overvejende del af bondegårdens produktion gik til gårdens eget forbrug og til såsæd. En del dog til jordens ejer, til tiende til præsten og kirken og til skatter til kongen. I det omfang, landgilde og skatter skulle ydes i penge, stod bonden som sælger i en svag position...Kun i ret begrænset omfang var bondegårdsbruget omkring 1730 markedsorienteret’.¹⁸

Der findes altså eksempler, hvor gårdmanden fungerer som vareleverandør til et marked. Men dette er i atypiske situationer som det sæsonbestemte fiskeri, eller alene i specielle ‘handelslommer’, hvor bondegården f.eks. ligger godt for en købstad, der skal have vareforsyninger. Bondens markedskontakt er ikke et alment fænomen, og det er alene gennem hovedgårdsjordens stordrift, at den danske landbrugsproduktion orienterer sig mod det internationale marked. Hovedgårdsproduktionens fortrin i 1700-tallet ligger, igen ifølge *Ole Feldbæk*, i:

- a) Jorden ligger samlet i store marker.
- b) Der er større mulighed for eksperimenter uden stor risiko.
- c) Produktionsledelsen ligger hos en enkelt mand, dette giver mere handlekraft.
- d) Hovedgårdsjordsproduktionen kan hurtigere end gårdmanden rejse fornøden kapital.
- e) Hovedgården har billige råvarer gennem landgilden og tiendekornet.
- f) En fleksibel og billig arbejdskraft gennem hoveriet.
- g) Endelig er der jo til forskel, for bondegårdens jord, den fordel, at hovedgårdsjorden er fritaget for skat.

Efter vores mening er dette syn på bondegårdens vareproduktion både korrekt og forkert. Hvis vi prøver at se lidt mere differentieret på *bondegårdens produktion*, forklarer det, hvad vi mener. Ser man bondegårdens produktion som bestående af de to elementer; Produktionen på marken og binæringerne, kan man sige, at vi er enige med *Feldbæk*, hvad angår bondegårdens produktion på marken, men *uenige*, hvad angår bonde-

gårdens binæringer. Binæringer er en fællesbetegnelse for en række markedsorienterede produktioner, der havde sit udgangspunkt i bondegårdsproduktionen. F.eks. bindeindustrien i de jyske hedeegne, lærredstilvirkningen omkring Randers, potteindustrien i Varde, træskofabrikationen i egnen omkring Silkeborg og mejeriproduktionen på Fyn.²⁰

Gårdmandens produktionen på marken

Konsekvensen af 1700-tallets øgede hoveri var bl.a., at gårdmanden blev nødt til at holde flere heste og dermed ofte færre stykker kvæg. Dette betyder på den ene side mindre gødning og på den anden side nødvendigheden af en øget kornproduktion. Dette opfyldtes gennem en nyopdyrkning, samtidig med at gårdmanden søgte at kompensere ved at omlægge til mere vegetabilsk produktion. Altså bliver der, på trods af nyopdyrkning og øget kornproduktion, *ikke* generelt tale om en forøget vareproduktion af kornprodukter fra bondegårdsproduktionen.

Markstrukturen og egaliseringen betød, at alle landsbyens bønder var fastlåst i deres jordtilliggende. De så ikke noget incitament til, eller havde nogen mulighed for, at forbedre egen kornproduktion med henblik på en egentlig vareproduktion fra 'deres mark.'²¹

Gårdmandens binæringer

Samme argumentation kan ikke bruges om bondegårdens binæringer.

Schousboe analyserer udviklingen af humledyrkningen på Sjælland, tekstilindustrien på den fynske slette og fjerkræavl på Sjælland. På denne baggrund fastslår hun, at disse aktiviteter definitivt spillede en rolle som markedsrettede produktionsgrene i 1700-tallets bondegårdsproduktion.²²

Binæringernes oprindelse er (desværre) meget svær at datere. Oprindeligt må vi forestille os dem som en del af bondegårdens selvforsyning. De er så, gennem en langsom udvikling, blevet udbyggede, specialiserede og forfinede. Vejen til markedet, og

altså til at blive en egentlig vareproduktion fra bondegården, har givet været kendetegnet af en ligeså langsom udvikling. Karen Schousboe opfatter således gårdmanden som 16-1700-tallets entreprenør. Et pres på hans produktionsenhed, bondegården (f.eks. gennem 1700-tallets udbyggede hoveri) tvang ham til at kompensere ved at udvide sin agrare produktion (fortrinsvis korn), eller sætte mere gang i anden vareproduktion, hvis ikke han ønskede lavere levestandard.²³

‘Jeg har tidligere haft lejlighed til at påvise, hvor lille en mængde korn den danske fæstebonde årligt kunne afsætte til købmanden. Indirekte får man da også bekræftet, at produktionsomlægningen ikke var tilstrækkelig for, at fæsebonden kunne imødegå de forøgede afgifter. Man får jo nemlig et indtryk af, at en del af produktionsprofilen blev relativt stærkt markedsrettet i det 18. århundrede. Jeg tænker her på tilstedeværelsen af de produktionsgrene, som udvikledes til såkaldte binæringer’²⁴

Man kan udskille tre typer af binæringer: 1) Gårdmænd uden ekspertise, som f.eks. transportvirksomhed, husflid af forskellig form, trætilvirkning. 2) Gårdmænd med særlig ekspertise, f.eks. træskomager, savemand, tømmerhandel. 3) Handelsbønder som opkøber og forarbejder råvarer, f.eks. træ, til tømmer og brænde, svin til flæsk, hør til lærred. Eller ulovlig krohold, pantevirksomhed.

Regionale traditioner gjorde sig i høj grad gældende omkring binæringerne. Amagerbønderne og fynboer var almindelig kendt for deres flid med havebrug, Tønderbonden for kniplinger osv.²⁵

Det er sandsynligt, at gårdmanden, med 1700-tallets forøgede skattetryk og eventuelle konvertering til pengerente, *har været interesseret* i at gå skridtet udover naturalieøkonomien og søge udvikling af indtægtsgivende produkter fra sin bondegård.

Andre kilder om bondegårdens vareproduktion

Karen Schousboes materiale har væsentligst været bondedagbøger. Men også fra andre kilder end bondedagbøgerne har vi

passager, der peger henimod udbredelsen af bondens handel.

Fra købstæderne har vi f.eks. en kilde, der peger på en udviklet handelsaktivitet fra bondeside. I en memorial fra 1756 klager Nakskovborgerne til kongen over deres slette muligheder for at drive handel. Klagen går på, at købstadsprivilegierne tilsidesættes af såvel godsejere som af bønder. Nakskov-klagen peger på, at ulovlighederne nu havde bredt sig så vidt, at der i hver landsby fandtes 'to, tre, fire, ja flere, som bruger handel og købstadsnæring'.²⁶ Selvom det er klart, at klagens målsætning nok fremmer overdrivelsen af klagens indhold om købstædernes elendighed, er den givetvis endnu et eksempel på en stigende vareproduktion blandt gårdmændene - ihvertfald på Nakskovegnen.

At godsregnskaber har bidraget med vidnesbyrd om bønder med dårlige forhold, er der ingen tvivl om. Af regnskaberne fra Giesegaard gods fremgår, at det modsatte så sandelig også kunne være tilfældet. I 1771-regnskabet er det anført, at den husmandsfødte Poul Christensen (1723-1808) havde lånt herskabet 200 rdl. Godsets samlede gæld til Poul Christensen beløb sig nu til ialt 800 rdl.!²⁷ Penge, som bonden sandsynligvis har fået andetsteds fra end gennem naturalieproduktion på bondegården.

En tredje kildetype er kongelige befalinger. Karen Schousboe refererer en befaling fra 1581, der indicerer, at allerede på dette tidspunkt fandt en vareproduktion sted:

'Eksempelvis fik lensmanden på Silkeborg slot 1581 kongelig befaling om fremtidig som før at lade bønderne få det tømmer til købs, de behøvede til at gøre hjul og andre trævarer til for sælgning på markederne, da det - som det udtrykkeligt betones - var manges vigtigste næringsvej.'²⁸

Hvis en læser vil stille tvivl om repræsentativiteten af de ovenfor nævnte kilder, kan vi kun give ham/hende ret i, at vi her er på usikker grund. Kildegrundlaget for en vurdering af omfanget af vareproduktionen på bondegårdene er spinkelt

Gårdmandens forskellige muligheder

Det er afgørende, at man husker at skelne gårdmændenes *for-*

skelligartede udgangspunkt for at udvikle en fungerende vareproduktion.

Bondegårdens geografiske placering må spille afgørende ind. Nærhed til et marked, f.eks. en købstad, vil afgjort øge incitamentet til at udvikle den oprindelige husflid til en markedsrettet vareproduktion. Modsat vil den enkelte bondegårds rentepres afhænge af nærheden af dens hovedgård, forstået på den måde, at en bondegård placeret langt fra ejergodset må formodes at være mindre presset af f.eks. hoveri.

Også de økologiske forhold har spillet en afgørende rolle for den enkelte bondegård. En frugtbar jord giver ekstra mulighed for overskudsproduktion. Det spiller også ind, at de forskellige økologiske forhold har dannet udgangspunkt for udviklingen af netop denne binæring på den egn. Endelig har den enkelte gårdmands (og hans kones og folks) evner som jordbruger, administrator og købmand været væsentligt for, hvor godt det er lykket at få gang i udviklingen af en egentlig, stationær vareproduktion.

Omfanget af bondegårdens vareproduktion i 1700-tallet

En opgørelse over omfanget af bondegårdens vareproduktions udvikling i 1700-tallet eksisterer ikke. *Karen Schousboes* gennemgang af bondedagbøger og de øvrige kilder, vi tidligere har omtalt, har klart vist, *at der i disse tilfælde* fandtes en udbygget og traditionsfæstnet udvikling af en bondegårds vareproduktion. Denne har, ifølge dagbøgerne, sandsynligvis eksisteret i mindre omfang også før 1700-tallet og er blevet udviklet op gennem 1700-tallet, på trods af periodevise tilbageslag. Men altså stadigvæk kun sandsynliggjort gennem enkelte eksempler.

Thorkild Kjærgaard har, i sin bestræbelse på alligevel at bevise tesen om en betydelig bondegårdsvareproduktion, søgt at gå 'den anden vej rundt': Det kan sandsynliggøres, at produktionen må være steget, fordi *befolkningstallet* steg kraftigt i perioden. De 150.000 flere munde, der var at mætte i 1780 fremfor 1735, har næppe kunne brødfødes alene gennem produktionen fra hovedgårdsjorden. Selvom denne blev intensiveret,

udgjorde den fortsat kun ca. 10 % af det opdyrkede areal. Der må derfor have været tale om en stigende produktion på et væsentligt antal bondegårde.²⁹

Kenn Carlsen supplerer disse ræsonnementer med argumenterne om, at der gennem 1700-tallet må have været en dynamik i bondegårdsproduktionen, fordi der fandt en bondegårdsjordnyopdyrkning sted og en forbedring af jorden gennem rydning, afvanding, mergling osv.³⁰

En sådan dynamik mener Karl Peder Pedersen også at kunne se gennem sine undersøgelser på Vestfyn:

‘Op gennem 1700-årene kan vi i landsbyerne spore en umiskendelig dynamik, som kulminerer i reformårene. Intensivering af bondegårdsdriften fremtræder her ikke som et resultat af reformerne, men snarere som en forudsætning for dem; forstået på den måde, at bønderne i den forudgående tid havde udnyttet de forhåndenværende ressourcer maksimalt inden for de rammer, som fællesskabet og dyrkningsvilkårene udstak, således at en fortsat produktionsstigning nødvendiggjorde radikale ændringer af dyrkningssystemet. Udsiftningen blev her den helt afgørende foranstaltning, der revolutionerede landbruget’.³¹

Havrebjerg - et eksempel

I *Karen Schousboes* gennemgang af udviklingen i Havrebjerg på Vestsjælland i indledningen til den førnævnte bonde dagbog fra Søren Pedersen har vi et eksempel på en landsby, der er hårdt ramt af hovedgårdsjordens udvidelse.

I 1700-tallets start ønsker godsejeren på hovedgården ‘Broerup gård’ driften intensiveret. Stordriftomlægningen kommer til at betyde en udvidelse af hoveriet med 1/5 til 1/4 *samtidig* med, at omkring 1/3 af bøndernes egen jord bliver inddraget til udvidelse af hovedgårdsjorden. Dette slag mod bondegårdsjordens produktion var så hårdt, at *Schousboe* vurderer, at bondegården i Havrebjerg i perioden 1700-1730 i realiteten var

nedlagt som selvstændig produktionsenhed'.

Gennem inddragelsen af en så stor del af bondegårdsjorden *reduceredes* bøndernes mulighed for at kompensere for det forøgede hoveri gennem driftomlægninger.³²

Dette eksempel illustrerer klart, at der har været situationer, hvor hoveriudvidelsen har betydet en sabotering af gårdmandens mulighed for at udvikle sin egen produktion. Men det afgørende her er vel, som Thorkild Kjærgaard siger, ikke hoveriets omfang, men hvordan dette forholdt sig til gårdens ydeevne. Altså var der to afgørende faktorer for, om slutresultatet blev en hæmmet bondegårdsproduktion: Hoveriets vækst og bondegårdens mulighed for at svare igen.

Her er det Kjærgaards opfattelse, at:

'Med hensyn til stigningen i indfæstningen og hoveri er det sandsynligste, at denne ikke holdt takt med landbrugspriserne og gårdens øgede produktion'.³⁴

Om den øgede produktion på bondegården, og prisernes stigning, *har kunne følge* med hoveriudvidelsen, er så det afgørende spørgsmål, der, i hvert enkelt tilfælde, må have afgjort udvikelsesmulighederne for bondegårdens vareproduktion.

Resultat

Det vil ikke være på sin plads at drage nogle entydige konklusioner på baggrund af nærværende korte undersøgelse. Dog vil vi driste os til at hævde, at vores teoriudgangspunkt *rent faktisk* har udpeget os et *yderst interessant* forskningsfelt.

En forskningsopgave kunne bestå i at skabe større overblik over omfanget af bondegårdens vareproduktion. Da der ikke, som for godserne, findes regnskaber, der fortæller omfang og art af varer, der afsættes fra bondegården, kunne der måske istedet være noget at hente, hvor varerne er blevet afsat. F.eks. i godsregnskaber, købstadsregnskaber eller enkelte købmænds regnskaber.

Det kunne endvidere være interessant nærmere at studere, eller at sammenfatte undersøgelser, der er gennemført af bondegårdes udviklingsmuligheder på godser, der var specielt stemt for hoveriudvidelse.

Et problem, vi et par gange har stået overfor, er anvendelsen af mikroundersøgelser, hvad enten det drejer sig om bonde-dagbøger eller en grundig undersøgelse af et enkelt gods. Det kunne her være ønskeligt (hvis det er muligt) at lave *en samlet, og sammenlignelig, opstilling af alle de gennemførte mikroundersøgelser*.

Omkring udviklingen i gårdmandsstandens levevilkår står også meget forskning tilbage. På trods af de kildekritiske problemer, der hersker, tror vi, at et mere grundigt arbejde med skifterne ville kunne bringe større afklaring. Ligeledes kunne det være på sin plads at se nærmere på de bondegårde, der 'gik ned', og f.eks. var offer for forsiddelse. En tese kunne være, at vi her finder de dårligste vareproducenter blandt gårdmændene. Vedrørende bondebeskyttelsespolitikken ville det være nyttigt med grundigere undersøgelser af de situationer, hvor bondebeskyttelsespolitikken blev overtrådt. Både hvor der gives kongelig dispensation, og hvor bondegårdsnedlæggelsen slet ikke indberettes. Eksisterer der amtmandsindberetninger, eller eksempler på situationer, hvor forordningernes straffe (fritagelse af alt gods eller senere 50 rdl. bøde) tages i brug?

Opsamling

Følger man vareproduktionens udvikling i Danmark i 16-1700-tallet står det klart, at den danske udvikling *ikke* var som den engelske, hvor stordriftens vareproduktion på gods-jorden får overtaget, hvilket leder England til kapitalismen. Og slet ikke som den østeuropæiske, trods paralleller inden for f.eks. hoveri og livegenskab. I Danmark er der også omfattende vareproduktion fra hovedgårdsjorden, men denne formår *ikke* at få overtaget over bondegårdsjorden.

Tendensen til nedlæggelse af bondegårde blev i Danmark kraftigt modvirket. Ikke blot på grund af statsmagtens bondebeskyttelsespolitik, men mere p.g.a. landsbyfællesskabet og gårdmandsgruppens voksende styrke gennem 1700-tallet. En styrke, der omplantes i politiske tiltag som f.eks. bondebeskyttelsen.

For os at se fremstår gårdmanden som den danske kapitalismes entreprenør. Husmænd, indsiddere mv. trykkes ned og

bliver for gårdmanden arbejdskraftreserve uden egne produktionsmidler. Bondegården udvikler i større og større omfang sin vareproduktion, hovedsageligt med afsæt i binæringerne. 1700-tallets internationale konjunkturer betyder en kraftig tilskyndelse til udvidet vareproduktion. Det gælder naturligvis både hovedgårdens og bondegårdens.

Således er det vores opfattelse, at igangsættelsen af det pres i feudalsamfundet, der fører til forandringernes gennemslag, i høj grad hænger sammen med presset for at få fjernet *alle* feudalsamfundets hindringer for bondegårdens mulighed for vareproduktion og dens adgang til markedet.

Noter

1. Karl Peder Pedersen: "Godsejernes nej til flere reformer" i Bol og By 1990:1
2. Op. cit. p.7.
3. S. P. Jensen: "Mennesket, naturen og "landbrugsreformerne", Bol og By 1991:2 p. 10m.
4. Op. cit. p. 47 pkt. 9.
5. Thorkild Kjærgaard: "Den danske Revolution 1500-1800, En økohistorisk tolkning" p. 220. Aalborg 1991. Doktordisputats.
6. Ole Feldbæk: Anmeldelse af "Den danske revolution" (første officielle opponent) gengivet i Historisk Tidsskrift 92-1. p. 109-110.
7. Ole Feldbæks bidrag til skriftet "Landboreformerne - forskning og forløb" Odense 1988.
8. Den engelske historie professor E. H. Carr har udtrykt det således: Of course, facts and documents are essential to the historian. But do not make a fetish of them. They do not by themselves constitute history; they provide in themselves no ready-made answer to the tiresome question: "What is history?" Carr: What is history p. 20 (første gang udgivet 1961 med mange senere genudgivelser). England 1985.
9. Mere korrekt skal traditionen betegnes "den historiske materialisme". Brugergruppen af denne, marxismen som historievidenskabelig teori, må siges at spænde bredt. Således benytter vel en stor del af de seriøse historikere idag mange elementer fra den historiske-materialisme.
10. Det er med fuldt overlæg vi understreger, at det er den agrare vareproduktion i det danske feudalsamfund der er undersøgelsens interessefelt. Selvfølgelig eksisterer der i by økonomien (specielt København) også vareproduktions spirer, men den agrarsektor var jo så langt den største og mest betydningsfulde, det var her de betydningsfulde forandringer skabtes. En kendsgerning der er blevet misforstået hos mange der straks har tænkt håndværk og spinde-

- rier, når emnet har været vareproduktion. Vi tager det endvidere herfor givet, at disse spirer kronologisk set først får alvorlig betydning i overgangen til kapitalismen *efter* den senmiddelalderlige agrarkrise.
11. Karl Peder Pedersen: "Vestfynske fæstebønder" p. 152-154. Odense 1984.
 12. Gunnar Olsen: "Hovedgård og bondegård" p. 174-175. I dette tal modregner Gunnar Olsen så den hovedgårdsjord der samtidig er blevet nedlagt og overgået til bondegårde. En reduktion svarende til omkring 6-700 bondegårdes jorde. København 1957.
 13. Gunnar Olsen: "Hovedgård og bondegård" p. 175. Beregningerne er naturligvis som Gunnar Olsen selv påpeger behæftet med en række forskellige usikkerheds momenter. København 1957.
 14. Op. cit. p. 155-156.
 15. Thorlild Kjærgaard: "Konjunkturer og afgifter C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet" p. 26-28 Viborg 1980 og Karl-Erik Frandsen: I "Det danske landbrugshistorie bind 2". Odense 1988 p. 215.
 16. Karl-Erik Frandsen. Op. cit. p. 161.
 17. E. Ladewig Petersen: "Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700." p. 360. Dansk Socialhistorie bind 3. København 1980.
 18. Ole Feldbæk: "Danmarks historie bind 4" p. 50. København 1982.
 19. Op. cit. p. 45-47
 20. Begstrups beskrivelser af situationen omkring 1800 citeret fra Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer" p. 24. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 21. Dog peger Karen Schousboe, i en senere udgivelse (1983) på, at der afhængig af den sociale magtkamp i landsbyfællesskabet kunne flyttes på skellet i landsbymarken, dermed åbnes op for at en dygtig bonde måske kunne få et større udbytte af kornproduktionen. Der ligger dog ikke noget der ligner et gæt på omfanget af denne virksomhed. Schousboe: "En fæstebondes liv" p. 20. København 1983.
 22. Karen Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer i 1700-tallets Danmark" p. 26-31. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 23. Op. cit. p. 10
 24. Op. cit. p. 22.
 25. Karl-Erik Frandsen: I Det Danske landbrugs historie bind 2 p. 244-245. Karen Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer i 1700-årenes Danmark" p. 47-62. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 26. Gunnar Rasmussen: "Fra Købstadshandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762" i Erhvervshistorisk årbog VI 1954 p.142. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 27. Claus Bjørn: "Bonde, herremand, konge.." p. 167. København 1981.
 28. Karen Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer.." p.25. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 29. Thorkild Kjærgaard: "Gårdmandslinien.." i Fortid og nutid 1979 note 43 p. 186.

30. Kenn Carlsen: "Elendighedsbevisernes elendighed" i *Kritiske Historikere 1-1982* p. 51.
31. Karl Peder Pedersen: "Vestfynske fæstebønder" p. 89. Odense 1984.
32. Karen Schousboe: "En fæstebondes liv" p. 19ff. København 1983.
33. Thorkild Kjærgaard: "Konjunkturer og afgifter C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788- om hoveriet". Viborg 1980. p. 34-36.
34. Op. cit. p. 38.